

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ: ਨਿਕਾਸ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਤੱਕ

Dr. Beant Kaur

Principal, Shivalik Girls College, Bhuchho Mandi

(Former Retd. Associate Professor,

D.A.V College, Bathinda)

Email: beantsidhu933@gmail.com

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅਪਾਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰੂਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਲੰਮੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤਲ-ਬਹਿਤਲ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਤੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਦਭਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਦੱਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪੌੜੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਰਖਦਿਆਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਪਾਣੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੋਢੀ ਰੋਡੋਟਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਪ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ 1950 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦੇ "ਮੇਰਾ ਵਲਾਇਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ" ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਹੀ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਡਾ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਐਸ. ਐਸ ਅਮੋਲ, ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਆਦਿ ਨੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਡਮੁਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਨਿਕਾਸ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਤੱਕ

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅਜੋਕੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਉਹ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੀ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਯਾਤਰਾ ਸਬੰਧੀ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਵਿਸਾਲ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੁੰਦਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰੂਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਯਾਤਰਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦੇ ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ ਬਿਰਤਾਂਤ ਯਾਤਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤਸੁਕਤਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮੀ, ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ.....

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ "ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭੌਗੋਲਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ, ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ, ਰਵਾਇਤਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੌਰ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਕੋਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ਤੇ ਸੌਂਕ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰ ਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਗਭਰੂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਜਿਧਰ ਮੂੰਹ ਆਇਆਂ ਉਠ ਤੁਰਨ ਦੀ ਤਾਘ ਨਹੀਂ ਉੱਠੀ, ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫਰਕ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਖੂਨ ਭਰ ਜੁਆਨੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਲਹਿਰਾਂ ਲੈਣ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਜਿਆ ਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਥੜ ਹੋਸਲੇ ਦੀ ਘਾਟ, ਤਿਆਰੀਆ ਦੀ ਪਿਛਾਹ ਖਿਚੂ ਖਿੱਚ ਨਾਲ ਵਰਜੀ ਜਾਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਥੋੜੇ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵ ਸੰਗਲ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖੋ ਨਹੀ ਡੱਕੇ ਜਾਦੇ। ਖਰਚ ਨਹੀ ਹੈ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਥ ਨਹੀ ਹੈ, ਨਾ ਸਹੀ ਚੋਰ ਬਣਨਾ ਹੋਵੇ ਬਣ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਰੂਰ ਕਰਨਗੇ।

ਸੋ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੀ ਕੀਤੀ ਯਾਤਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਖੂਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾ ਨੂੰ ਰਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਤ ਅਰਥਾਤ ਸਫਰਨਾਮਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹ ਦੇ ਡੱਡੂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਝ ਤੇ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਔਗਣਾਂ ਦਾ ਵਟਾਦਰਾ ਸਫਰਨਾਮੇ ਦੀ ਵਣਜ ਸਾਮੱਗਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਫਰਨਾਮਾ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਥਾ ਤੇ ਗਏ ਸਫਰ ਜਾ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਉਹ ਬਿਰਤਾਤਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਪਾਠਕਾ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸਫਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਸੱਚਾਈ ਝੱਲਕਦੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ:-

ਚ ਕਰ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਗਾਫਿਲ ਜਿੰਦਗਾਨੀ ਫਿਰ ਕਹਾਂ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਫਰਨਾਮਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਵਿਚਲੀਆ ਔਕੜਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਤੇ ਸਫਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹਨਾ ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਖਸ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੇ (ਸਫਰਨਾਮਾ ਦੁਨੀਆਂ ਇੱਕ ਮਹੱਲ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਸਫਰ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਫਰ ਦੀ ਲਗਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਹੁਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਹੁਸਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਜਾਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਹੁਸਨ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ ਦਾ ਹੁਸਨ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਿਆਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸੁਵਾਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸੁਆਦ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਇਹੀ ਸੁਆਦ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੋਣਗੇ। ਕੋਈ ਬੇਸੁਆਦ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਦਾ। ਸਫਰ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਅਟੱਲ ਨੇਮ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਝ ਤੁਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਉਹਦੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੋਂਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਾਸ ਪੋਰਟ ਵਾਂਗ ਵਿਖਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਯਾਤਰੂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭੈੜ ਵੇਖਕੇ ਭੈੜ ਨਹੀਂ ਵਿਹਾਜਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਗੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ ਤੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭੈੜ ਗੁਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲਾਮਾਲ ਹੋਕੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਸਫਰ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਉਚੇਰਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਨਕਸ਼ੇ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਆਨੰਦ ਤੇ ਸੁਆਦ ਦੇਣੇ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਚੱਜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਜੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਯੂਰਪੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਰ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਤਾ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੂਰਪੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜੇ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ, ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਲੋਕੀ ਬਹੁਤ ਨਿਡਰ ਤੇ ਸਫਰ ਦੇ ਸੁਕੀਨ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਫਰ ਵਾਸਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਸਨ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਪੈਦਲ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਯਾਤਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਸਿਰਫ ਮੌਜ ਮੇਲਾ ਜਾਂ ਸ਼ੌਕ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਤਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਵਾਸਤੇ ਚੋਣਵੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੇ ਇਹ ਟੋਲੀਆਂ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕਿਸੇ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਰਨਾਮੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹੈ।

ਸੋ ਅਤਿ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਫਰਨਾਮਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਆਮ ਸੂਝ ਤੇ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੋਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੈਰ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਕਈ

ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਸਭੱਯ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਖ਼ਜਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਲਿਅਮ ਹੈਜਲਿਟ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ।

” ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁ ਸੁਆਦਲੇ ਅਮਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅਮਲ ਕਿਸੇ ਸਫ਼ਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਵਰਕਾ ਹਨ ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਵਰਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨੇ-ਪੰਨੇ ਨੂੰ ਫੋਲ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰੀਲ ਤੇ ਲਗਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਸੂਝ ਤੇ ਲਗਨ ਅੱਗੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਤੋਰਨ ਲਈ ਪਹੀਏ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ”

ਵਿਸ਼ਵ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਨਿਕਾਸ

ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਦਭਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੈਲਾਨੀਆ ਦੀ ਜੁਬਾਨੀ ਦੱਸੀਆ ਹੋਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ (Alexander Legends), ਸਿੰਦਬਾਦ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ (Sindbad the Sailor) ਉਡੀਸੀ (Odyssey) ਹਰਿਸ਼ ਚਰਿਤ ਅਤੇ ਕਾਦੰਬਰੀ ਅਜਿਹਾ ਸਰੋਤ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਸਾਹਿਤ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਾਸਤੇ ਅਜਿਹਾ ਸਰੋਤ ਸੀ ਜਿਸਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਰੂਰ ਹੀ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਤੇ ਇਹੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। 1173 ਈ: ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ਪਾਸਾਨਿਆਂ (Pausania) ਦੀ. ਟੂਰ ਆਫ ਗ੍ਰੀਸ (Tour of Greece), ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।²

ਤੇ ਇਸੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪੌੜ੍ਹੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਡੰਡੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹੈਰੋਡੋਟਸ(Herodotus)ਅਜਿਹੇ ਸਫ਼ਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ 425 ਪੂ: ਈ: ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਟ੍ਰੇਬੋ (Strabo 63 ਪੂ: ਈ. ਦੀ ਈ:) ਨੇ ਅਪਾਣੇ ਸਰੂਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੱਧ ਸਾਗਰੀ (Mediterranean) ਦੈਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭੂਗੋਲ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਟੋਲੈਸੀ (Ptolemy) ਨੇ ਅਪਾਣੇ ਸਰੂਰ ਲਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ 150 ਈ: ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਐਟਲਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਫਾਰਸੀਨ, ਹਿੰਦੂਨਸਾਂਗ, ਇਤਬਿੰਗ, ਇਬਨ ਬਹੁਤਾ, ਅਲਬੂਰਨੀ, ਮਾਰਕੋਪੋਲੋ, ਬਰਨੀਅਰ ਅਤੇ ਟੈਵਰਨੀਅਰ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਬਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜੇਨੋਫੋਨ(xenophone) ਦਾ 371 ਪੂ: ਈ. ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਐਨਾਬੇਸਿਸ (anabasis) ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਢੰਗ ਤਾਂ ਸੁਹਣਾ ਹੈ ਪਰ ਸੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਘਾਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਲਾੜਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਬੇਜ਼ੈਨਟੀਅਮ (Byzantium) ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਬਿਆਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਬੋਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਲਾਮਈ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਪਾਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਬੜੇ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੇ। ਰਾਮੂਸਿਓ(ramusio) ਹਕਲੂਤ (hakluyat) ਐਨਸਨ (anson) ਅਤੇ ਕੂਕ (cook) ਦੇ ਸੰਸਗਰਣ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਖਾਸ ਥਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ, ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ, ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਨਵੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਤੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਫ਼ਰ-ਸਾਹਿਤ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਤੇ 1666 ਈ: ਵਿੱਚ ਰੋਆਇਲ ਸੁਸਾਇਟੀ (royal society) ਨੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਖਾਸ ਹਦਾਇਤਾਂ (Directions for sea men bound for voyages) ਛਾਪੀਆਂ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਵਰਣ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਅਪਾਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਾਸਤੇ

ਦਿਲ ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਹੀ ਸਾਧਨ ਬਣਨ ਸਗੋਂ ਫੌਜੀ, ਸਮੁੰਦਰੀ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ, ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ।

ਅਜਿਹੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਗ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਹਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਲਿਖਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਸਮੁੱਚਾ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਮੈਗਾਲਨ (magellan) ਡਰੇਕ (drake) ਰੋਬੋਟ (robot) ਪੀਟਰ ਮਾਰਟਿਰ (peter martyr) ਅਤੇ ਪਿੰਟੋ ਆਦਿ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਇੱਕਦਮ ਪਿੱਛੋਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਆਉਂਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਹਰ ਘਟਨਾ, ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਘੋਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਕਾਰਸਟੇਨ (Carton Hiebuhr 1778) ਡੋਟੀ (Doughty- 1888 ਈ) ਲਾਰੈਂਸ (T. E Lawrence) ਦੇ ਅਰਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਲੁਡੋਵਿਕੋ ਵਾਰਥੋਮਾ (Ludu Vico Varthema) ਦੇ 1510 ਈ: ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅਰਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੀਝ, ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ, ਨਿਰੀਖਣ, ਛਾਣਬੀਣ, ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਸਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਉਹ ਪੜਾਅ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਫ਼ਰ ਸਾਹਿਤ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਖਲਜਗਨਾਂ ਤੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਇੱਕ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਭਾਵੁਕ ਸੈਲਾਨੀ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ, ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਆਕਸਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਵਯੁਕਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪਾਣ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬੜੇ ਈ ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੋਟੇ (Goethe) ਬਾਇਰਨ (Byron) ਸੈਟੂਬਰਾਂਇਡ (Chateaubrind) ਅਤੇ ਹਾਇਨੇ (Heine) ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਜੋਰਜ ਬਰੋ (George- burrow) ਹਾਇਨਰਿਕ ਬਾਰਥ (Heinrich Berth) ਰਿਚਰਨ ਬਰਟਨ (Richard Burton) ਸਟੈਨਲੇ (H.M. Stenley) ਡੋਟੀ (C . M. Doughty) ਸਵੇਨ ਹੈਡਨ (Sven- Hedin) ਅਤੇ ਲਾਰੈਂਸ (T .E. Lawrence) ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਫ਼ਰ ਸਾਹਿਤ ਪਰਪੱਕ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਕਲਾਮਈ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਬੰਧ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪਕੜ, ਸਵੱਛਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਪ ' ਉਦਾਸੀਆਂ ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਉਦਾਸੀਆਂ ' ਉਹ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਚਹੁੰ ਪਾਸੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਿਰਫ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੇ ਢੇਰੀਆਂ ਢਾਹ ਚੁੱਕੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਸਮੋਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਾਕਾਂ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਾਕਫੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਦੈਵਨੇਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਭ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਜੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ 1950 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਯਾਤਰਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚਿਆ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਗਿਆਸਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੇ ਅਨੋਖੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਸੁਨਿਹਰੀ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਗਏ ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਜੋ ਕਾਫੀ ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਹ

ਇਹ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਰੂਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੋਵੀਅਤ ਲੈਡ ਨਹਿਰੂ ਐਵਾਰਡ ਦੀ ਖਿੱਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਾਲ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, (ਐਨੇ ਘੱਟ ਕਿ ਉਂਗਲਾਂ ਤੇ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ) ਪਰ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਘਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ। 1950 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1974 ਤੱਕ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦੇ "ਮੇਰਾ ਵਲਾਇਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ" ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਕਾਲ, ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ 'ਸੈਲਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਕੁੱਝ ਖਾਸ ਗੁਣਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। 'ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ' ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਸ ਅਜੀਬ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਸੀਨੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ, ਸਤਿਕਾਰ, ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕਰਾਜੀ ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਹੋਰ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਫ਼ਰਾਂਸ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਸੈਲਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ' ਵਿੱਚ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਵਲ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਅੰਸ਼ ਆ ਜਾਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ 'ਪਾਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ' ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਰਚਿਆ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਨੂੰ ਉਹ 'ਮੇਰਾ ਅਮਰੀਕਨ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਾਫੀ ਨਵੀਨ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਪਾਲ ਵੀਰ ਹਸਰਤ ਅਨੁਸਾਰ:-

"ਉਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਅਸਪਾਤ ਜਿਹੀ ਕਰੜਾਈ ਹੈ ਉਥੇ ਰਸਾਂ, ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਸੁਗੰਧਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵੀ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿਤਰਿਆ ਮਹਾਨ ਅਮਰੀਕਾ ਹੈ .....

ਸੋ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਹਾਲੀ ਕੁੱਝ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬਲਰਾਜ ਸਾਰਨੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ ਉਸਦੀ ਸੋਚਧਾਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਢਾਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਰੂਮੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਹੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਦੋ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ 'ਮੇਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਤੇ 'ਮੇਰਾ ਰੂਸੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੋਚਕ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਜੀਵਨ ਕਲਾ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਲਰਾਜ ਸਾਰਨੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:¹ "ਰੂਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਨੇ ਵੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਬਲਰਾਜ ਦੀ ਹੀ ਯਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਛੜੇ ਵਤਨ ਦੀ ਸਜਿੰਦ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪਾਂ ਦੀ ਤਹਿਜੀਬ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮਰਕਜਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਉਦੇਵਾਂ, ਮੁੱਦਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਲੇ ਅਜੀਜ਼ਾਂ, ਦੇਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਫਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਜਬੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਜ਼ਰੇ ਜ਼ਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਣਗਿਣਤ ਯਾਦਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹਨ।"²

ਡਾ: ਹਰਚਿੱਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਮਿਆਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਵਾਸਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਗਏ ਤੇ ਉਸੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਹਾਲ "ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਚੱਕਰ" ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ -ਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਘਰੋਗੀ, ਸਮਾਜੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਲੇਖਕ ਹਨ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ 'ਤੇ ਸ.ਸ. ਅਮੋਲ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦੀ ਤ੍ਰਿਜ-ਭੂਮੀ ਤੇ ਮਲਾਇਆ ਦੀ 'ਯਾਤਰਾ' ਅਤੇ ਸ.ਸ. ਅਮੋਲ ਦੀ ਅਮੋਲ ਯਾਤਰਾ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਮਲੇਸ਼ੀਆ, ਸਿਆਮ, ਬਰਮਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ 'ਦਰਦ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ, ਸੁੱਧ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿੱਚ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਉਸ ਦੇ ਸਰਲ ਸਧਾਰਣ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਚਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ 'ਜੋਸ' ਨੇ ਰੂਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ। ਰੂਸ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ 'ਜੋਸ' ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ On the Path of Life ਦਾ ਅਨੁਭਵ 'ਗੁਰਬਖਸ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਜੀ' ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ-ਕਵੀ ਦੀ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਯੋਕੋਹਾਮਾ ਦੀ ਕੀਤੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਵੇਲੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ, ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ, ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪਰਬਤਾਂ, ਝੀਲਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵੀ ਸਫ਼ਰ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਸੈਲਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ 'ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਝੰਡੇ' ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਰਮਾ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਪਰਤਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਵਰਤੀ ਗਈ ਬਹਾਦਰੀ, ਦਲੇਰੀ, ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫ਼ਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ਨਾਵਲ ਕਹਿ ਲੈਣਾ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕੜੀ ਅਖ਼ੀਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦੀ।

'ਕਰਮ ਸਿੰਘ' ਦਾ "ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ" ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਵਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਫ਼ੂਹਾਂ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਮਣੀਕ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪਰਬਤਾਂ, ਪਹਾੜੀਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਕੁੱਲੂ' ਇੱਕ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਮਰਨਾਥ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਾਂਢ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਲੂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜੀਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। "ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ" ਦੀ 'ਮੇਰੀ ਪਰਬਤ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੀ ਪਾਤਰ ਹੈ।

'ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ' ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, 'ਮੇਰਾ ਰੂਸੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' 'ਦੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ' ਅਤੇ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਪੋਰਟਰਟ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਤੇ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀਪਿੱਛੋਂ ਸਫ਼ਲ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ 'ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ' ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘਨੇ 'ਕਾਬਲਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ' ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ। ਸ: ਆਤਮਾ ਸਿੰਘਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੈ। 'ਮੇਰਾ ਸੰਸਾਰ ਚੱਕਰ', ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘਆਨੰਦ' ਦਾ 'ਨਵਾਂ ਨਿਆਰਾ ਜਰਮਨੀ' ਸ੍ਰ: ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਕਈ ਦੇਸ ਤੋਂ ਕਈ ਲੋਕ' ਆਦਿ ਵੀ ਇਸੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਅਜੰਤਾ ਤੇ ਅਲੋਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ: ਕੋਮਲ ਠੀਕ ਹੀ ਤਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

”ਭਾਰਤ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਮੋਟਾ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮੇਲ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਏਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ।”

ਪਰੰਤੂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਮੁੱਚੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਘਾਟ ਸੀ ਉਹ ਹੁਣ ਪੂਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ 1947 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣਗੇ ਤੇ ਸਫ਼ਰ- ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵੀ ਉਹ ਥਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਣਗੇ ਜੋ ਅੱਜ ਕਹਾਣੀ ,ਨਾਵਲ ,ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦੀ ਜਾਗਰਤੀ ਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ 'ਦਰਦ' ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਵੀ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਸਹਾਇਕ :- ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ 1957,
2. ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ :- ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ,ਪਟਿਆਲਾ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ : ਡਾ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ 'ਦਰਦੀ'
4. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ,1950
5. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮੁਲਕਣ : ਸੁਖਪਾਲ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ।
6. ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,ਸੰਤਬਰ,1976.
7. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਸਗਈਏ :- ਅਵਾਤਰ ਸਿੰਘਾਂ ਅਜ਼ਾਦਾ
8. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ : ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੈਲ ਤੇ ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ।
9. ਬ੍ਰਿਜ-ਭੂਮੀ ਤੇ ਮਨਾਇਆ ਦੀ ਯਾਤਰਾ :- ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ'ਦਰਦ' ਧਨਪਤ ਰਾਇ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਜਲੰਧਰ,1958.
10. ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ:ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ'ਦਰਦ' ਧਨਪਤ ਰਾਇ ਸਨਜ਼ ਜਲੰਧਰ,1955
11. ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਵਾਰਤਕਕਾਰ : ਪ੍ਰੋ: ਮਨਮੋਹਨ ਕੇਸਰ ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ 1976